

Vakuová fyzika 1

Pavel Slavíček

email: ps94@sci.muni.cz

Osnova:

- Úvod a historický vývoj
- Volné plyny
- Získávání vakua
- Měření vakua
- Navazující přednášky:
  - Vakuová fyzika 2
    - * Vázané plyny
    - * Sorpční vývěvy
    - * Měření ve vakuové fyzice
    - * Konstrukční prvky vakuových zařízení
  - Experimentální metody a speciální praktikum A 1

Literatura

- J. Groszkowski: Technika vysokého vakua, SNTL, Praha 1981
- L. Pátý: Fyzika nízkých tlaků, Academia, Praha 1968
- V. Sítko: Vakuová technika, SNTL, Praha 1966
- V. Dubravcová: Vákuová a ultravákuová technika, Alfa, Bratislava 1992
- A. Roth: Vacuum technology, Elsevier, 1990
- Zpravodaje CVS
- Firemní katalogy

- Vakuum je označení pro stav systému, který obsahuje plyny, nebo páry, pokud je jejich tlak menší než tlak atmosférický.
- Jednotky tlaku:
- $Pa[Nm^{-2}]$ - jednotka v soustavě SI
- $1\ bar = 10^5\ Pa$
- $1\ mbar = 100\ Pa$
- $1\ torr = 133,322\ Pa$
- $1\ atm = 101325\ Pa = 760\ torr$

Historický vývoj

- 1643 - E.Torricelli, první vakuum
- 1654 - O. von Guericke, magdeburské polokoule
- 1855 - Geissler, výboje v plynech
- 1874 - H.G.Mac-Leod, kompresní manometr
- 1906 - Pirani, tepelný manometr
- 1912 - W. Gaede, molekulární vývěva
- 1913 - W. Gaede, difúzní vývěva
- 1916 - Buckley, ionizační manometr
- 1936 - Pennig, výbojový manometr s magnetickým polem
- 1958 - Becker, turbomolekulární vývěva

Využití vakua

- Věda a výzkum
  - diagnostické metody
  - plazmochemické reaktory
  - urychlovače částic
  - termojaderné reaktory
- Průmyslové aplikace
  - vytváření tenkých vrstev
  - výroba elektronických součástek
  - osvětlovací technika

Závislost tlaku na nadmořské výšce

výška [km]	tlak [mbar]	tlak [Pa]
0	10^3	10^5
11	10^2	10^4
50	10^{-2}	10^0
100	10^{-3}	10^{-1}
200	10^{-6}	10^{-4}
1000	10^{-10}	10^{-8}
2000	10^{-15}	10^{-13}

Rozdělení vakua

vakuum	tlak [mbar]	tlak [Pa]
nízké hrubé, technické	$10^3 - 10^0$	$10^5 - 10^2$
střední	$10^0 - 10^{-3}$	$10^2 - 10^{-1}$
vysoké	$10^{-3} - 10^{-7}$	$10^{-1} - 10^{-5}$
extrémně vysoké	$< 10^{-7}$	$< 10^{-5}$

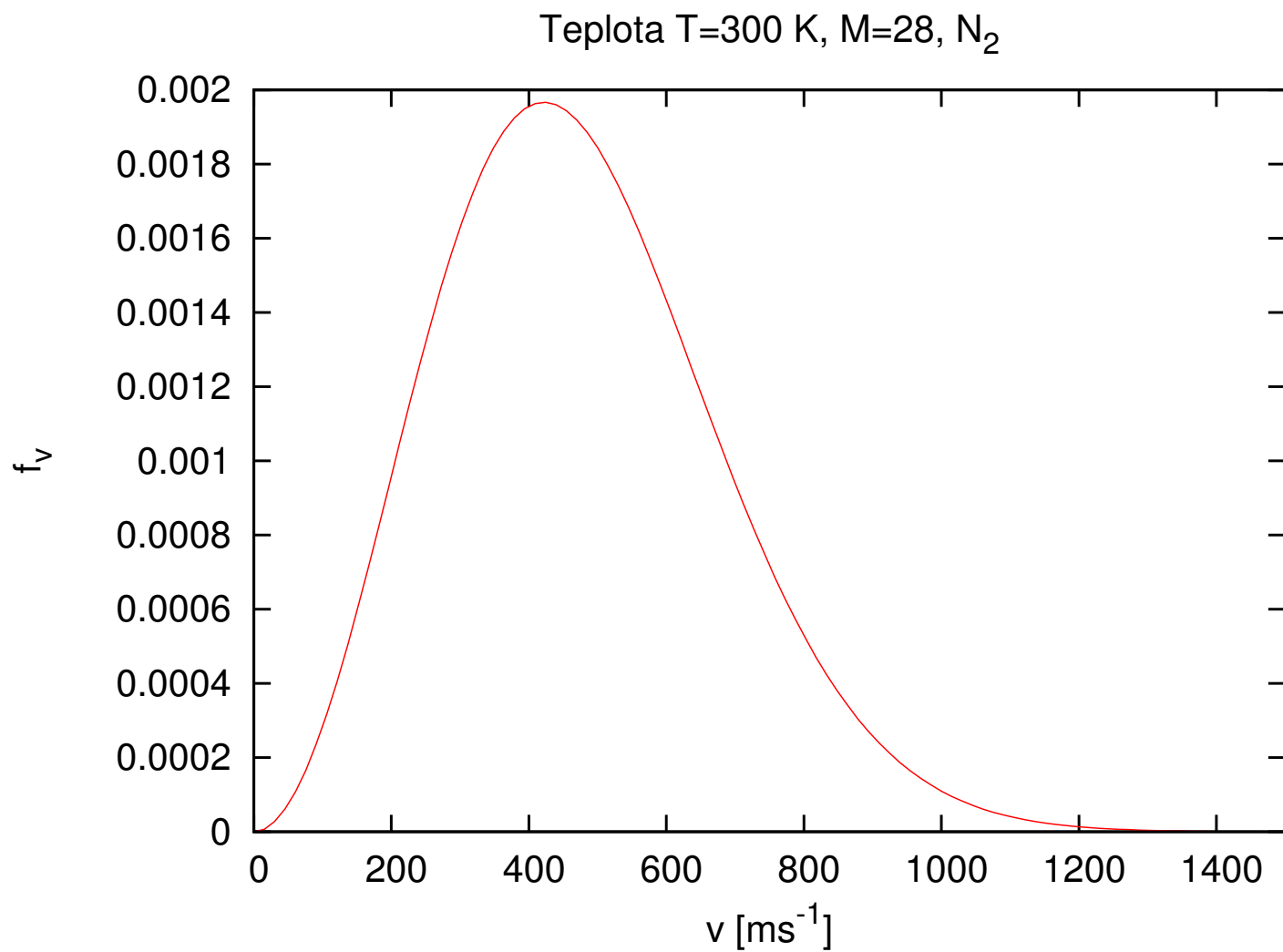

Vlastnosti plynů

- Plyny volné
  - plyny v statickém stavu
  - plyny v dynamickém stavu
- Plyny vázané
  - plyny vázané na povrchu, nebo v objemu pevné látky

Volné plyny v statickém stavu

- Avogadrův zákon: Stejné objemy různých plynů obsahují při téže tlaku a teplotě stejný počet molekul.
- Mol je počet gramů stejnorodé látky číselně rovný molekulové hmotnosti
- Jeden mol různých plynů má při stejném tlaku a teplotě vždy týž objem, za tzv. normálních podmínek $V_m = 22415 \text{ cm}^3 \text{ mol}^{-1}$.
- Avogadrovo číslo určuje počet molekul v jednom molu $N_A = 6,023 \cdot 10^{23}$, tento počet je pro všechny látky stejný.
- Loschmidtovo číslo je podíl Avogadrova čísla a objemu molu $N_L = \frac{N_A}{V_m} = 2,69 \cdot 10^{19}$ (za normálních podmínek), udává počet molekul v objemu 1 cm^{-3} .
- normální podmínky : *tlak* $p = 101324 \text{ Pa}$; *teplota* $T = 273 \text{ K}$

Maxwellův rozdělovací zákon

$$f_v = \frac{1}{N} \frac{dN}{dv}$$

$$f_v = 4\pi \left(\frac{m_0}{2\pi kT} \right)^{3/2} v^2 \exp \left(-\frac{m_0 v^2}{2kT} \right)$$

nejpravděpodobnější rychlost

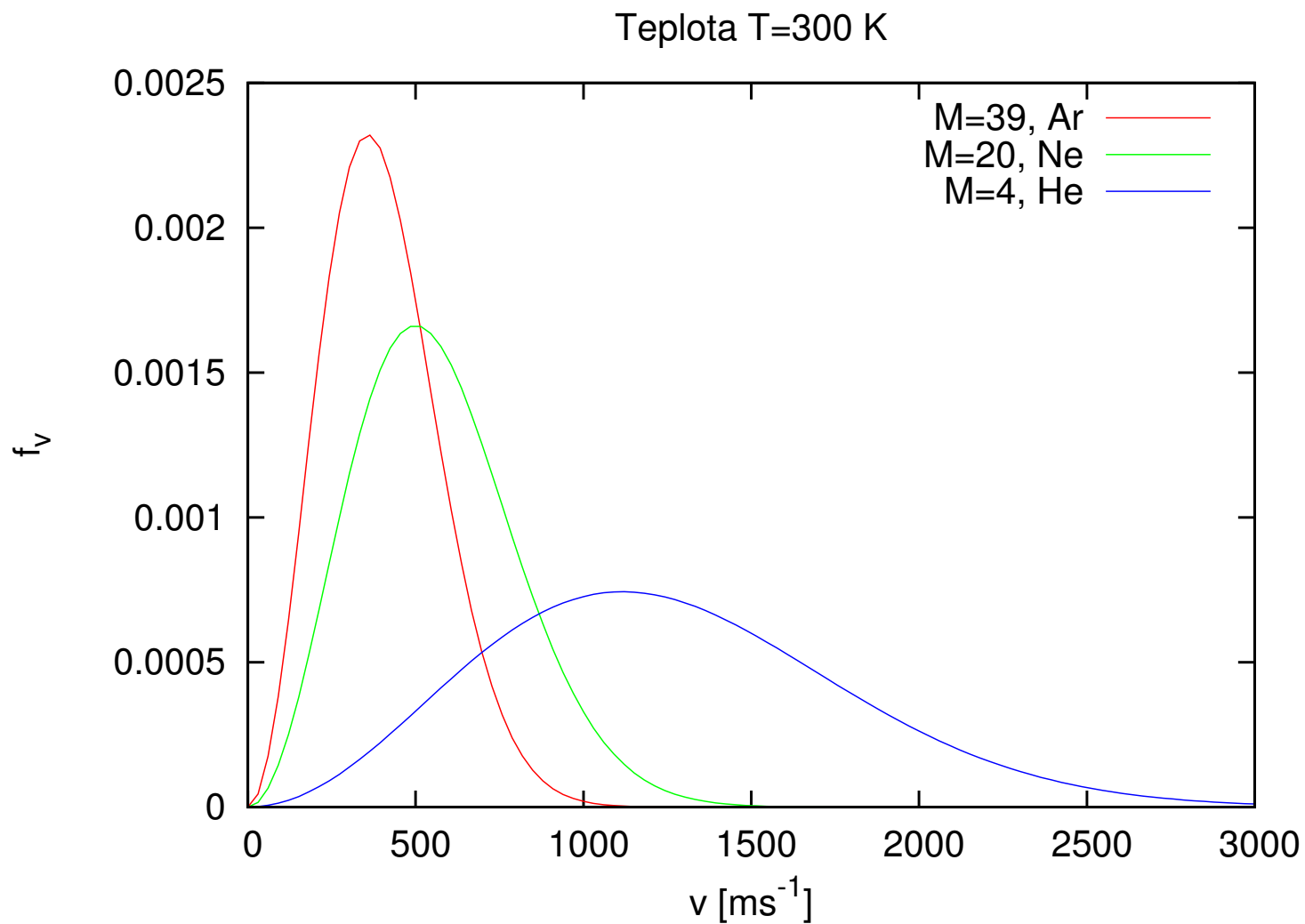
$$v_p = \sqrt{\frac{2kT}{m_0}}$$

střední kvadratická rychlost

$$v_e = \sqrt{\frac{3}{2}} v_p = \sqrt{\frac{3kT}{m_0}}$$

střední aritmetická rychlost

$$v_a = \sqrt{\frac{4}{\pi}} v_p = \sqrt{\frac{8kT}{\pi m_0}}$$

Maxwellův rozdělovací zákon - různé plyny

střední kinetická energie molekul

$$\frac{1}{2}m_0v_{ef}^2 = \frac{3}{2}kT$$

vztah mezi tlakem, koncentrací a teplotou

$$p = nkT$$

střední volná dráha molekul

$$\lambda = \frac{1}{\sqrt{2}n\pi d^2}$$

n - je koncentrace, d - efektivní průměr molekuly

stavová rovnice pro ideální plyn

$$\frac{pV}{T} = \frac{p_0V_0}{T_0}$$

stavová rovnice pro ideální plyn, látkové množství m molů

$$\frac{pV}{T} = mR$$

R - je univerzální plynová konstanta, $R = kN_a$

Daltonův zákon parciálních tlaků

$$p = \sum_{i=1}^j p_i$$

počet srážek molekul se stěnou o ploše 1 cm^2 za dobu 1 s

$$\nu_1 = \frac{1}{4} n v_a$$

v_a je střední aritmetická rychlost

Volné plyny v dynamickém stavu

ve vakuovém systému jsou různé teploty, nebo tlaky, dochází k přenosu energie, nebo k proudění plynů

Proudění plynů

- turbulentní (vířivé)
- laminární (viskózní)
- molekulární

Knudsenovo číslo

$$K_n = \frac{X}{\lambda}$$

- $K_n > 100$ turbulentní nebo laminární proudění
- $1 < K_n < 100$ přechodová oblast, Knudsenovo proudění
- $K_n < 1$ molekulární proudění

- laminární proudění - nízké vakuum
- Knudsenovo proudění - střední vakuum
- molekulární proudění - vysoké a extrémně vysoké vakuum

Proud plynu je množství plynu procházející za 1 s určitým průřezem

$$I = p \left(\frac{dV}{d\tau} \right)_p$$

Tok plynu

$$S = \left(\frac{dV}{d\tau} \right)_p$$

tok plynu na hrdle vývěvy se označuje jako čerpací rychlost vývěvy

$$I = pS$$

Vakuová vodivost [$cm^3 s^{-1}$, $m^3 s^{-1}$]

$$G = \frac{I}{p_2 - p_1}$$

Vodivost kruhového potrubí

- pro molekulární proudění $G_M = A \frac{D^3}{L}$
- pro laminární proudění $G_L = A p_s \frac{D^4}{L}$
- pro Knudsenovo proudění $G = G_L + a G_M$
  - D - průměr potrubí
  - L - délka potrubí
  - A - číselná konstanta závislá na zvolených jednotkách a proudícím plynu
  - a - koeficient, pro vzduch a teplotu 300 K, $a \doteq 0,9$

Příklad:

Vývěva připojená trubicí s vodivostí G , pak platí:

$$I = G(p_2 - p_1), \quad I = p_1 S_1, \quad I = p_2 S_2$$

můžeme vyjádřit S_2

$$S_2 = S_1 \frac{1}{1 + \frac{S_1}{G}} \Rightarrow S_2 < S_1$$

pokud S_1 je čerpací rychlost vývěvy, pak čerpací rychlost na konci trubice S_2 je vždy menší.

Závěr: Vývěvu musíme spojovat s čerpaným systémem trubicí s co největší vodivostí.

Vázané plyny

- adsorpce - proces ulpívání molekul na povrchu
  - fyziadsorpce
  - chemiadsorpce
- absorpce - proces pronikání molekul do pevné látky
- koeficient ulpění - $\gamma = \frac{\nu_{1ef}}{\nu_1}$
  - ν_{1ef} - počet efektivních srážek
  - ν_1 - počet všech srážek
- stupeň pokrytí - $S = \frac{N_1}{N_{1p}}$
  - N_1 - počet adsorbovaných molekul na jednotce povrchu
  - N_{1p} - počet volných míst na jednotce povrchu pro monomolekulární vrstvu
- orientační hodnota $N_{1p} = 0.5 * 10^{15} cm^{-2}$

doba pobytu molekul na povrchu

$$t_p = t_{p0} \exp\left(\frac{W_{des}}{RT_s}\right)$$

doba úplného pokrytí povrchu monomolekulární vrstvou

$$t_p = \frac{N_{1p}}{\nu_{1ef}} = N_{1p} \sqrt{\frac{2k\pi}{Na}} \frac{\sqrt{TM_0}}{\gamma} \frac{1}{p}$$

počet desorbovaných molekul plynu z povrchu 1 cm^2 za 1 s

$$\nu_{des} = \frac{N}{t_{p0}} \exp\left(-\frac{W_{des}}{RT_s}\right)$$

vakuum	nízke	střední	vysoké	extrémně vysoké
tlak [<i>mbar</i>]	$10^3 - 10^0$	$10^0 - 10^{-3}$	$10^{-3} - 10^{-7}$	$< 10^{-7}$
koncentrace [cm^{-3}]	$10^{19} - 10^{16}$	$10^{16} - 10^{13}$	$10^{13} - 10^9$	$< 10^9$
střední dráha λ [<i>cm</i>]	$< 10^{-2}$	$10^{-2} - 10^1$	$10^1 - 10^5$	$> 10^5$
monovrstva τ [<i>s</i>]	$< 10^{-5}$	$10^{-5} - 10^{-2}$	$10^{-2} - 10^2$	$> 10^2$
typ proudění	viskózní	Knudsenovo	molekulární	molekulární

Rozdělení vývěv

- Transportní vývěvy
- Sorpční vývěvy

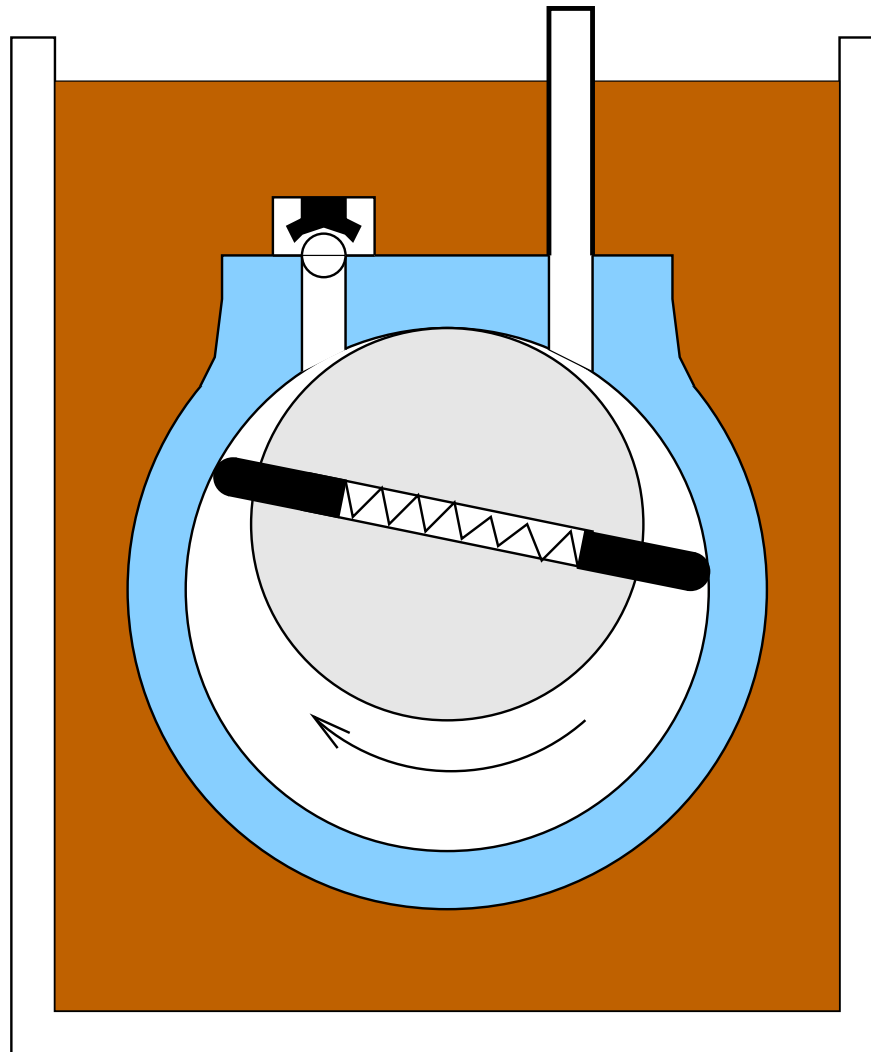
Základní parametry vývěv

- Mezní tlak
- Rozsah pracovních tlaků
- Čerpací rychlost
- Maximální výstupní tlak

Transportní vývěvy

- Mechanické vývěvy
  - S periodicky se měnícím pracovním prostorem
    - * Pístové
    - * Membránové
    - * Rotační olejové
  - S neproměnným pracovním prostorem
    - * Rootsovy
    - * Molekulární
    - * Turbomolekulární
- Paroproudové vývěvy
  - Vodní vývěvy
  - Ejektorové
  - Difúzní
- Založené na tepelné transpiraci, nebo ionizaci molekul

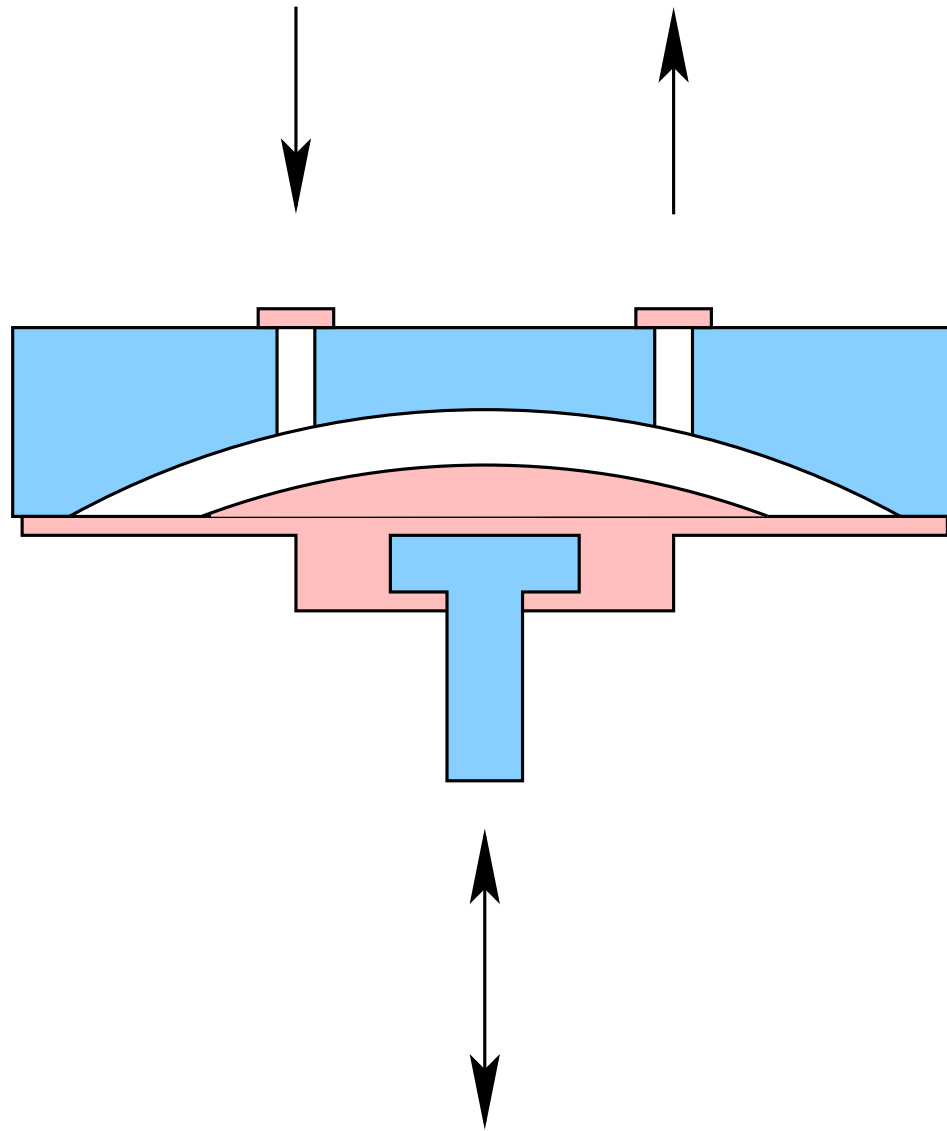

Rotační vývěva

Rotační vývěva

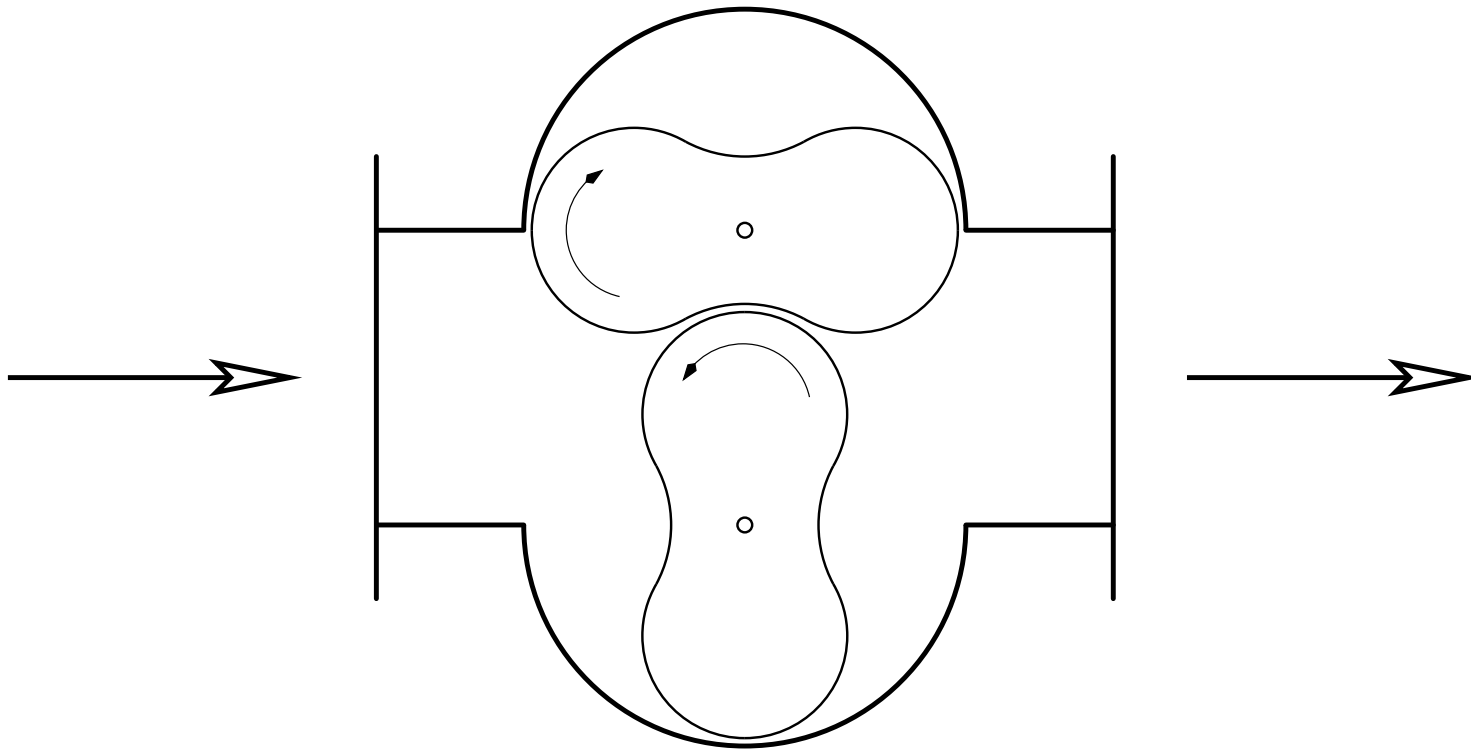
- pracuje od atmosférického tlaku
- mezní tlak kolem $10^{-2} Pa$
- počet otáček $300 - 600 min^{-1}$
- do čerpaného prostoru se dostávají páry oleje
- vibrace
- olej
  - utěsňuje a vyrovnává nerovnosti povrchu ve vývěvě
  - zmenšuje tření, zlepšuje chlazení
  - vyplňuje škodlivý prostor
- požadavky na olej
  - nízká tenze par $\sim 10^{-3} Pa$
  - vhodné mazací vlastnosti
  - stálost proti štěpení a oxidaci

Membránová vývěva

Membránová vývěva

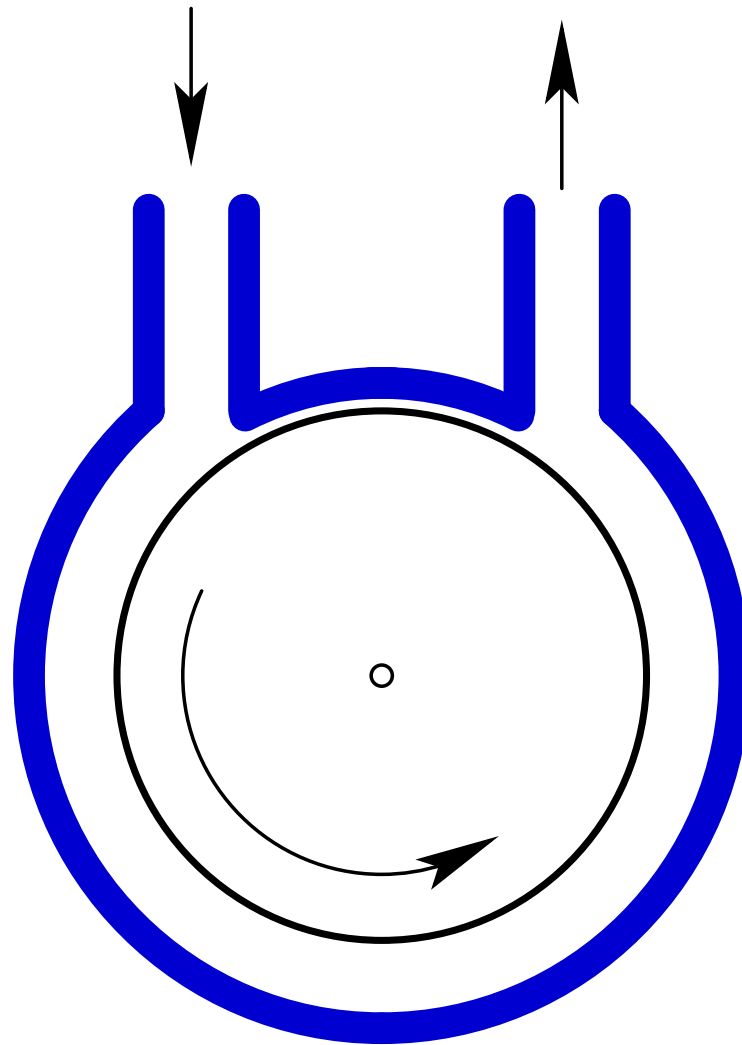
- pracuje od atmosférického tlaku
- mezní tlak $\sim 10^2 Pa$
- suchá vývěva, bez oleje
- zpravidla více komor
  - řazení sériové - nižší mezní tlak
  - řazení paralelní - větší čerpací rychlost

Rootsova vývěva

Rootsova vývěva

- potřebuje předčerpat na tlak asi $10^2 Pa$
- mezní tlak $\sim 10^{-3} Pa$
- počet otáček $\sim 1000 min^{-1}$
- suchá vývěva, bez oleje
- velká čerpací rychlost
- mezera mezi rotory $\sim 10^{-1} mm$
- vícestupňové provedení pracuje i od atmosférického tlaku

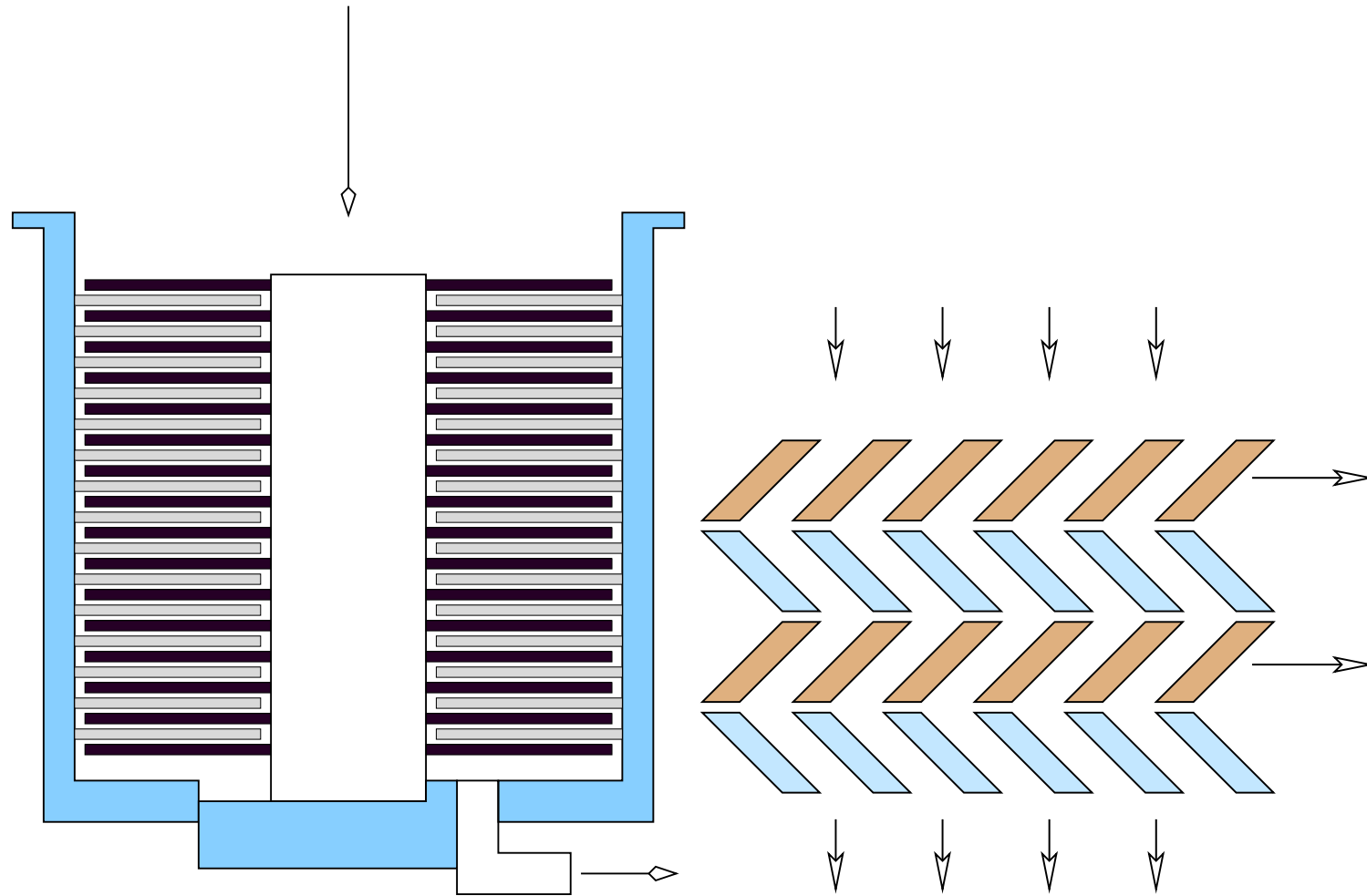

Molekulární vývěva

Molekulární vývěva

- potřebuje předčerpat na tlak asi $10^1 Pa$
- mezní tlak $\sim 10^{-4} Pa$
- počet otáček $\sim 10000 min^{-1}$
- suchá vývěva, bez oleje
- mezera mezi rotorem a tělem vývěvy $\sim 10^{-1} mm$

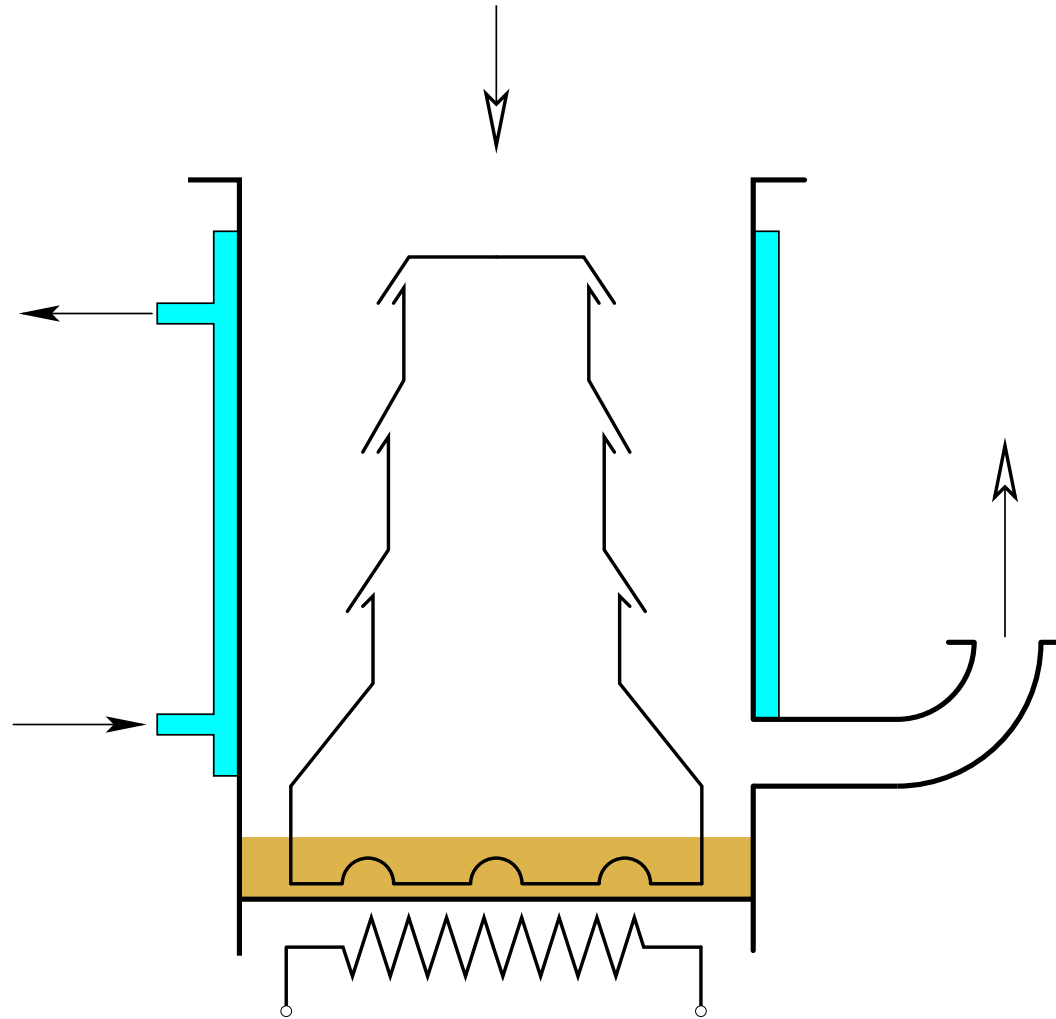

Turbomolekulární vývěva

Turbomolekulární vývěva

- potřebuje předčerpát nejčastěji membránovou, nebo rotační vývěvou
- mezní tlak $\sim 10^{-9} Pa$
- počet otáček až $90000 min^{-1}$
- suchá vývěva, bez oleje
- mezera mezi rotorem a statorem $\sim 10^0 mm$
- čerpá selektivně, lépe čerpá těžší molekuly

Difúzní vývěva

Difúzní vývěva

- potřebuje předčerpát nejčastěji rotační vývěvou
- mezní tlak $\sim 10^{-7} Pa$
- pracovní kapalina Hg, parafín, nejčastěji olej
- požadavky na pracovní kapalinu
  - nízká tenze par
  - stálost při provozu - odolnost proti štěpení
  - odolnost proti oxidaci
- jednoduchá konstrukce; jedno, nebo vícestupňové provedení

K zamezení vniku olejových par do čerpaného prostoru se používají:

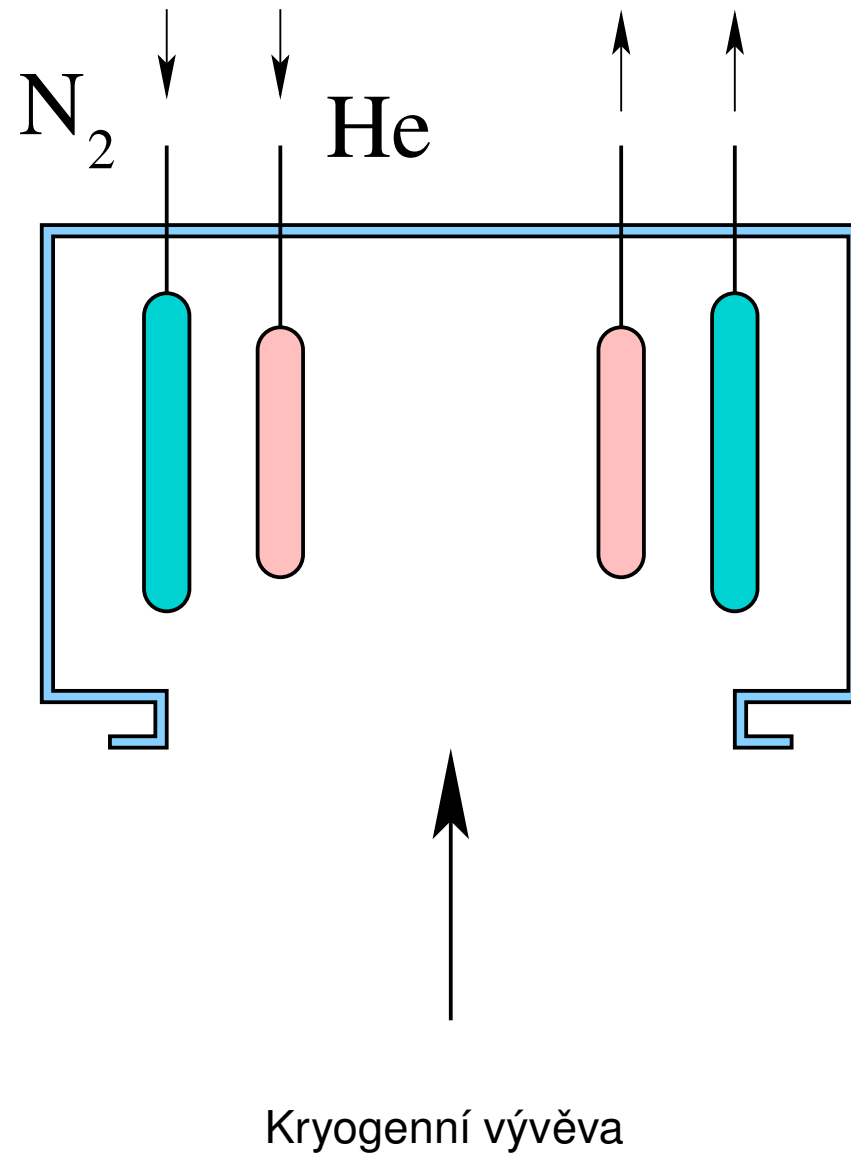
- lapače par - zpravidla chlazené vodou
- vymrazovačky - nejčastěji chlazené tekutým dusíkem

Použití těchto zařízení snižuje čerpací rychlost vývěvy.

V současné době je trend nahradit rotační olejové vývěvy suchými vývěvami (membránové, scroll,...), které nepoužívají při čerpání olej, nebo jiné kapaliny a nahradit difúzní vývěvy turbomolekulárními vývěvami.

Sorpční vývěvy

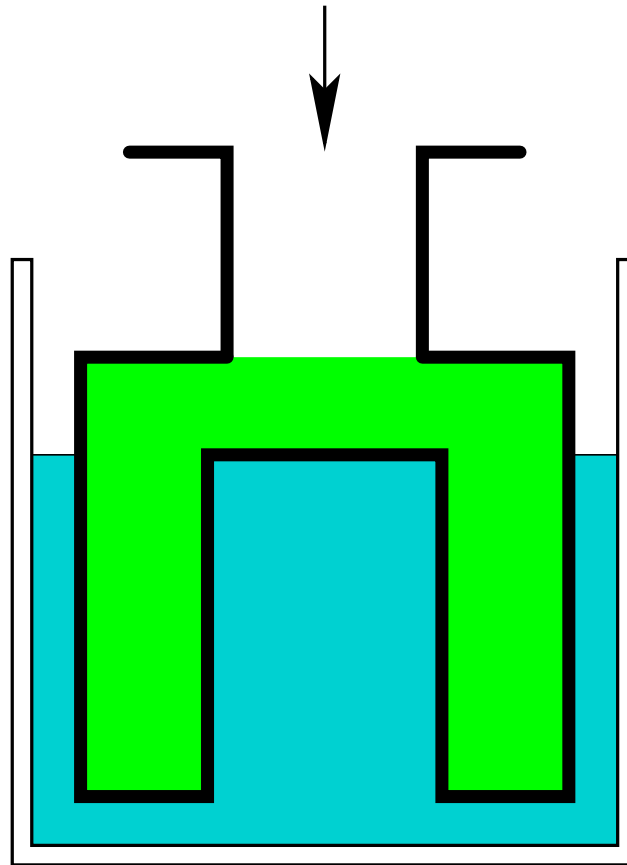
- Kryogenní vývěvy
- Zeolitové vývěvy
- Sublimační vývěvy
- Iontové vývěvy
- Getrové vývěvy

Kryogenní vývěva

- dominantní proces je kondenzace
- dobře čerpá všechny plyny, které při dané teplotě kondenzují
- většina plynu - kryokondenzace
- Ne, H_2, He - kryosorbce
- chlazení kapalně $He - 4K, H_2 - 20K, N_2 - 77K$, pracuje od $\sim 10^5 Pa$
- získávání vysokého a extrémně vysokého vakua
- velká čerpací rychlost

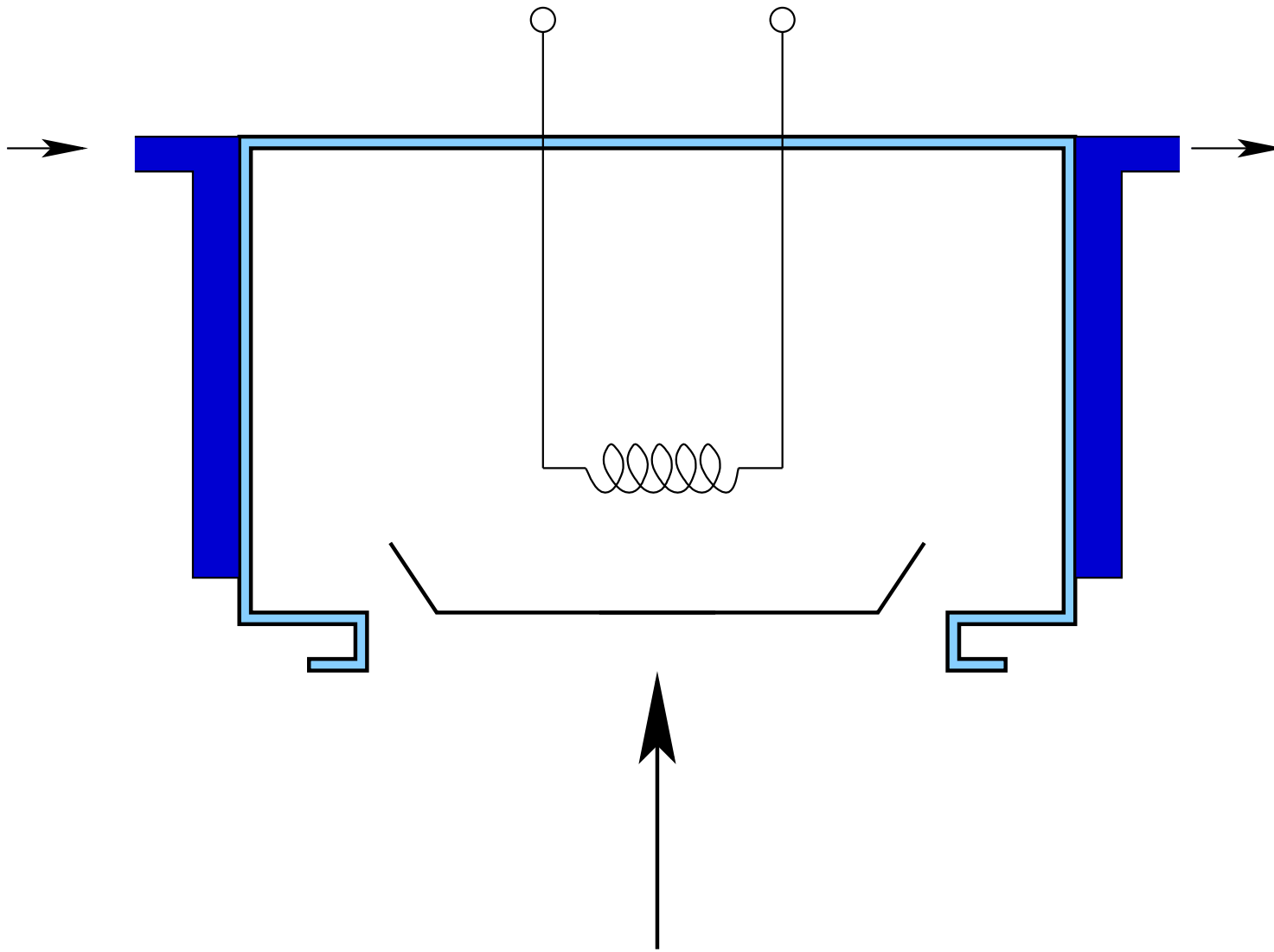

Zeolitová vývěva

Zeolitová vývěva

- dominantní proces je fyzisorpce
- dobře čerpá H_2O , N_2 , O_2 , uhlovodíky
- špatně čerpá plyny např. Ne , He , H_2 , ...
- velký povrch, $1g \sim 1000m^2$, pracuje od $\sim 10^5 Pa$
- dutiny a kanálky $\sim 1nm$
- dá se regenerovat při vysoké teplotě
- zvětšení účinnosti snížením teploty zeolitu (tekutý dusík 77 K)

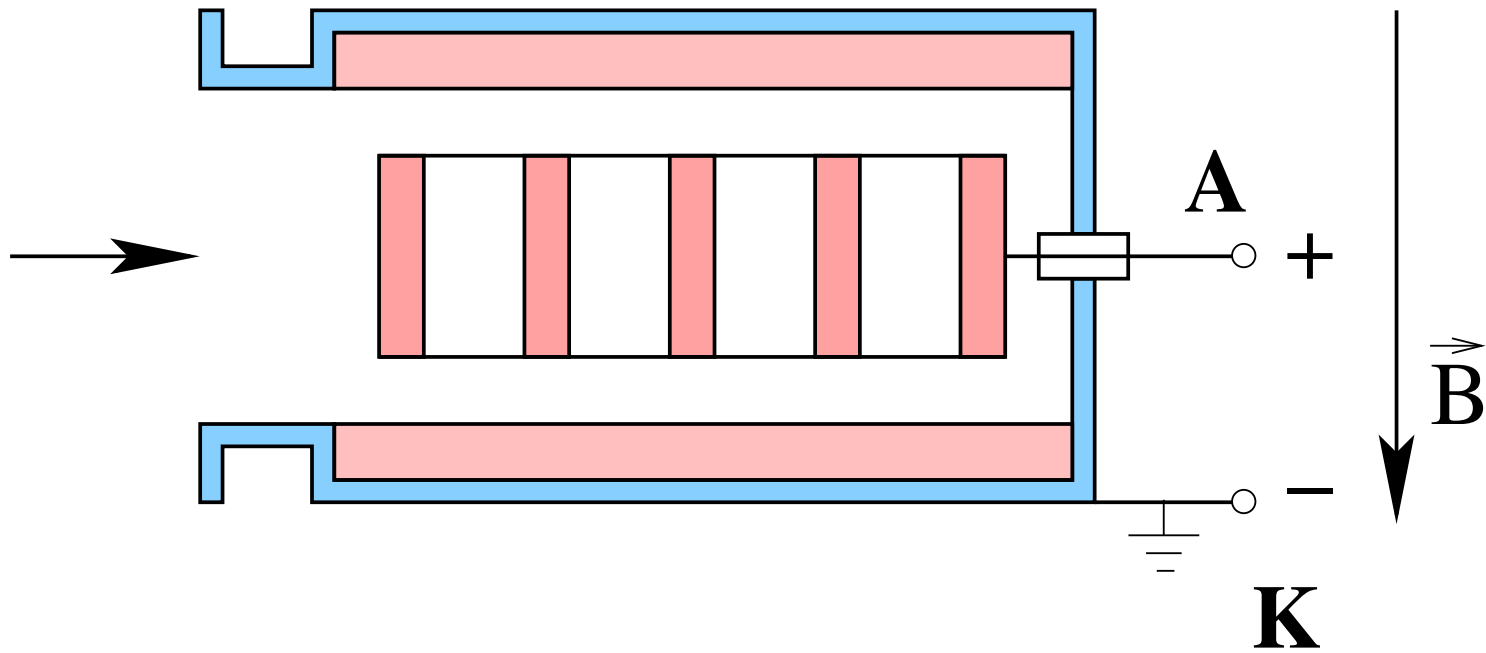

Sublimační vývěva

Sublimační vývěva

- dominantní proces je chemisorpce
- dobře čerpá H_2 , H_2O , N_2 , CO , CO_2 , O_2
- nečerpá inertní plyny např. Ne , Ar , ...
- opakované vytváření čistého povrchu kovu, pracuje od $\sim 10^{-4} Pa$
- získávání vysokého a extrémně vysokého vakua
- zvětšení účinnosti snížením teploty pohlcujícího povrchu

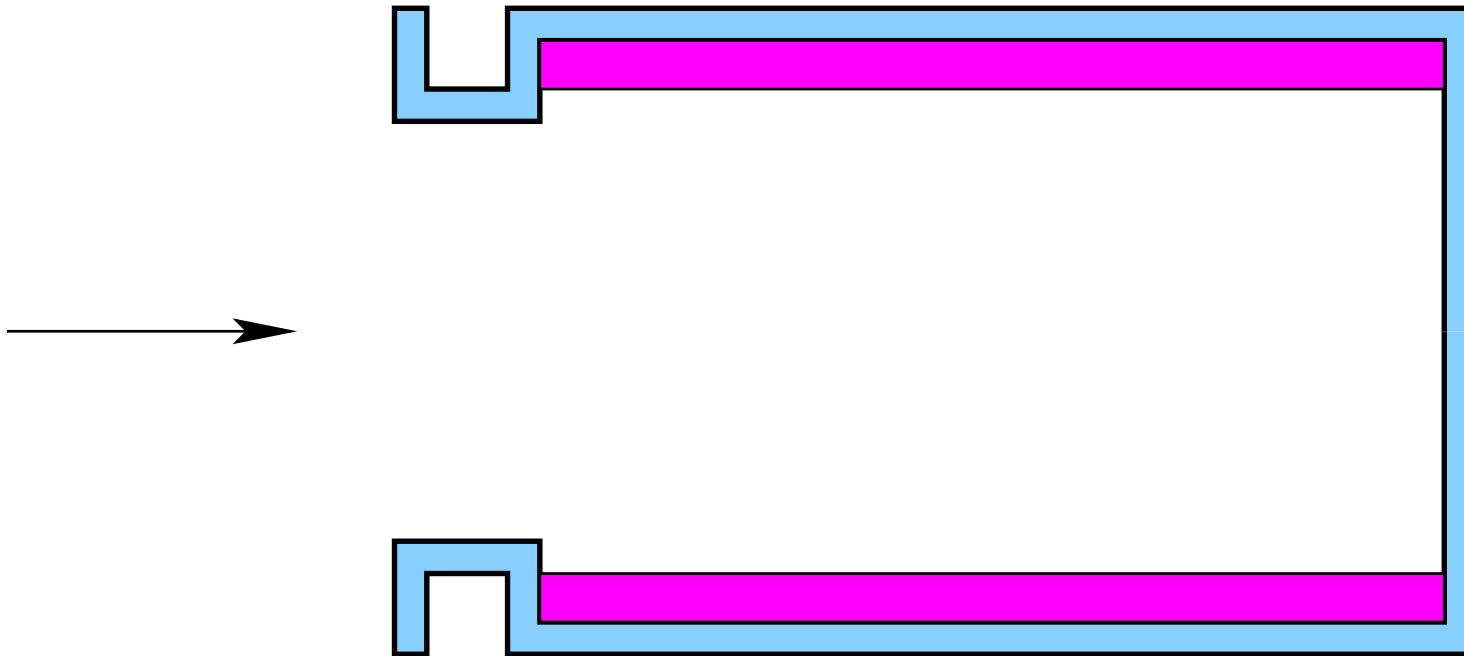
Prodleva při rozprašování titanu (90s puls)					
tlak [Pa]	10^{-4}	10^{-5}	10^{-6}	10^{-7}	10^{-8}
prodleva	5min	15min	30min	1h	8h

Iontová vývěva

Iontová vývěva

- procesy chemisorpce, difúze do objemu, ionizace a následná implantace iontů, trapping částic
- dobře čerpá H_2 , H_2O , N_2 , CO , CO_2 , O_2
- čerpá i inertní plyny např. Ne , Ar , ...
- čistý povrch kovu, rozprašování Ti katody, doutnavý výboj v magnetickém poli , pracuje od $\sim 10^{-4} Pa$
- získávání vysokého a extrémně vysokého vakua
- různé konstrukční provedení
  - se studenou katodou
  - se žhavenou katodou

Getrová vývěva

Getrová vývěva

- dominantní proces je chemisorpce a difúze do objemu
- dobře čerpá H_2 , H_2O , N_2 , CO , CO_2 , O_2
- nečerpá inertní plyny např. Ne , Ar , ...
- čistý povrch kovu, aktivace vyšší teplotou, pracuje od $\sim 10^{-4} Pa$
- získávání vysokého a extrémně vysokého vakua
- složení kovu
  - jedna složka - Ti, Zr
  - dvě složky - ZrFe,..., aktivace 700 – 900 °C
  - tři složky - ZrVFe(~ 450 °C), TiZrV(~ 200 °C)